

NEMZET ÉS HAGYOMÁNY

HEGEDŰS IMRE JÁNOS

A Nyirő-novella

Nyirő-novellák műfaji jellemzésére Örkény István meghatározása illik leginkább: „Ha egy híres novellát olvasok, minden az a szép mozdulat ötlik eszembe, mellyel az íjász felajzza fegyvere idegét, és ellövi nyilát.” Valóban, Nyirő József balladákba olott vagy balladákból kibontott történeteinek ezek a fázisai: az erőteljes mozdulat, a feszültség és a felajzott állapotból keletkező robbanás, repülés, száguldás.

Írásművészete egyidős Trianonnal, első díjnyertes munkáit 1920-ban vetette papírra, így a nagy háttérelmény a szörnyű világháború és az a katartikus felismerés, hogy az elveszített hazát föl lehet építeni szavakból, nyelvből, kultúrából. Az építkezés Kós Károly-i paranca hajtotta, akárcsak írótársait, Tamási Áront, Kuncz Aladárt, Bánffy (Kisbán) Miklóst, s mivel az idő nem kedvezett a nagyepika kibontásának, kezdetben a rövidprózát művelte, amely lelkí alkattának olymértékben megfelelt, hogy későbbi regényeiben könnyűszerrel kitapinthatók az egymásra halmozott elbeszélések határ-vonalai.

A világégés, a pusztulás súlyos sebei a lélek örvényeiben csomósodtak össze. Ez történik a balladákban is. Nyirő novelláinak tipizálásakor mindenekelőtt ezt kell figyelembe venni:

- I. Az őrület novellái: 1. háború őrültjei,
2. a nyomor őrültjei.
- II. Az élet, a szerelem novellái.
- III. A történelem, az erdélyi sors novellái.
- IV. Székely furfang novellái.
- VI. Monológok.

I. 1. A *háború őrültjei*, kárvallottjai ott éltek Nyirő közvetlen környezetében. Kezdetben mint katolikus pap, később mint író láthatta a stigmákat, amelyeket azok a katonák hordoztak, akik túléltek ugyan a lövészárkok borzalmait, de tudatalatti világukban soha nem halványultak el, számukra az ölös, a gyilkolás, a vér iszonyú örökkévalóság.

Legismertebb, a kötet címodalára szerkesztett ballada-novellája a *Jézusfaragó ember*: Lényegében cselekmény nélküli írás. Egy züllött kinézetű művész keresztre feszített Krisztusokat farag, azzal tölti meg a lakását. Őt látogatja meg Nyirő. Rövid párbeszéd rögzíti tébolyultság okát:

– Nem ölt maga embert?...

Elhangzott a Magyar Írószövetség 2012. május 23-án tartott Nyirő-konferencián.

[Nemzet és bagyomány]

– *De igen! – gördíti vissza a szót. – Négy esztendeig egyebet sem csináltam...*

Egy év múlva találkozik ismét a Jézusfaragóval. A város szélén megvadult lovak rágadták el. Vásárra vitte a portékáját, nem kellett senkinek. A rendőrségen őrzik a Krisztusokat. A narrátor-szerző meg akar venni egyet. A rendőr:

– *Hová gondol? ... Ezek bűnjelek...*

Egyetlen szóban benne van a háborúnál is igazságtalanabb békediktátumok kénkötés füstje. Kétféle háború volt, a győztesek és a legyőzöttöké. Akik veszítettek, azok pániszta, kínja, keserve tilos, tiltott, büntetendő, sérti a győzők diadalérzetét. (Tudta ezt Ady a halász ágyán, ezért írta meg utolsó versét: *Üdvözlet a győzőknek.*)

A stigmák nem látszanak mindig. Nem feltétlenül külső jelek azok. A *Vérlátó legényben* Tompos Bálint gazda daliás fia, Tompos Béni négy évig volt a fronton. Hazatért, semmi jele a sérülésnek, csupán szótlan lett. Tízen állnak be egyik hajnalon a deréigérő fűbe, kaszálnak. Tompos Béni az ötödik-hatodik rend után kiáll, a piros virágok lát-tán megbolondul. Azok idézik fel (mint Móricz *Barbárok* novellában a kilincsre akasz-tott, réveretes szíj), az iszonyatot:

– *Akinek Istene van – borzadozik –, hiszen itt szörnyű sok a vér! ... Tele van vérrel a rét!*

Társai lefogják, elveszik tőle a kaszát, a bicskát, apja sírva hazavezeti. Az őrüt, a megőrülés balladája ez, Örkény őrnagyának előképe, akárcsak a Jézusfaragó ember.

A *Kopjafák* (1933) kötetében nem ad címet az írásoknak. Nem is lehet, hisz a halál, az elmúlás, a pusztulás végtelen. Római számok a címek.

A VII. számú ballada-novellájának első része álonlátás. Tizenhatban történt. Fejér Julis álmodik. A halál kaszál. Búzát kaszál. Fejér Julis szedi kévébe a rendet, de a kalászokból vér folyik. Holttestek helyet a kévéket rakják koporsóba. Leeresztik a folyó vizén. A halál karjára tekeri Fejér Julis haját. Csónakba löki. Leereszti a vízen. Eddig az álon. Megrázó expresszionista képsor.

A valóság: muszka katonák dörömbölnek az ablakon, elviszik Fejér Julis urát, Szőcs Górt Istvánt. Az asszony megőrül. Ez már nem álon. Ez a szörnyű valóság. Az elmeháborodottság is az. Enni visz elhurcolt urának. Szalonnát, kenyeret dobál egy szakadékba. Aztán magyar katonák ömlenek be az udvarába. A bolond asszony fejszét ragad:

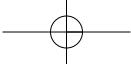
– *Ide katona se magyar, se némöt, se romány, se muszka éle bék nem!*

Ekkora gyűlölettel senki nem írt a kortársak közül a háborúról. A háborús bűnösnek nyilvánított Nyirő József egyik legnagyobb pacifistánk!

Az őrült asszony kijár a szakadék szélére. Beszélget az urával. Egyszer rongyos ember érkezik a faluba. Elmeséli, lágerben voltak, flekktípusban minden elhullottak. Szőcs Górt István is. Fejér Julis már túl van minden határon. Tépi a kikerics virágot. Annak gyöngéje szirmával akarja betönni a fenecketlen szakadékot. A háborút.

A szakmává előléptetett gyilkolás legnagyobb vesztesei a szerelmespárok. Az ő életük lángja legszébb lobogásában aludt ki. Csele Tamás is megőrült. Elmegyogyintézetbe kerül, aztán hazamegy a falujába, sétál a „szántások hátán”. Máskor settenkedik háztól házig, töpreng azok sorsán, akiket megnyomorított a háború, koldusbotra juttatott a békerekötés. A mezőn találkozik Terával. Az várja Küsmödi Mihókot haza a háborúból. Sohasem jön haza. Csele Tamásnak adta át haldokolva a Teri leveleit (*Értelek, virág!*).

I. 2. A *nyomor* is irgalmatlan. Az is lehet elmeháborító. A *nyomor* őrültjei talán még ijesztőbbek. A *Mózsi bá'* egyik legnagyobb nyomorúság-novella egész irodalomunkban.

[Nemzet és hagyomány]

A tekéntetes úr (Ny. J.) kaszásokat keres. Jelentkezik az öreg Mózsi bá'. Alkuszik a napszám körül, mert otthon két éhező „onokája” van. Vitézül megállja a helyét az előző órában, kivágja emberül a rendet. Nyirő teremtő erejének egyik csúcsteljesítménye az öreg kaszás átlényegülése a metafizikai, a transzcendens világba. Együtt van itt néhány sorban minden, a balladai hős drámai helyzetben, a hegyvidéki táj, a Jóisten, az ég, a föld, a heroikus vállalkozás:

Meg kell adni, hogy az első órában győzte is az iramot. Mindjobban távolodott. Belement a lenge, finom bajnali ködbe, ami megült a kaszáló végén, s újra kijött belőle. A kaszák ezüstösen villogtak, subogtak, daloltak, a rend dölt. Az égen habfelhők iltek, majd azok is letisztultak az arcáról, mintha a Jóisten borotválkoznék. Áldott, kedves idő volt. A virágok is ébredeztek, a kelyhek színessen kipattantak, a vörös, kék tengerben dúltak a kaszák. A fákon a harmat ragyogó villogással egyik ágról a másikra cseppent. Az erdő is felebredt, és lassan a nap aranyámorba borított minden.

Az öreg Mózsi bá' összeesik. Elájul. Beviszik a kalibába. Estére meghal. Éjfélkor ébred a gazda. Látja, hogy Mózsi bá' kaszál. A feltámadás csodája. Nyirő meg merte írni a feltámadás csodáját! A becsület hozta vissza a túlvilágról. A fölvett előpénzt le kell dolgozni. Mit szólna az Úr, ha csalóként jelenne meg a színe előtt?

Az *Ezer lej alakjai* még riasztóbbak. Kevesebb körülöttük a romantika (Nyirő sokat tanult a romantikusoktól). Ambarus Ferinek semmije sincs, csak a családra s a törékeny felesége. Tífusz üt ki, két gyereke beteg, jön az orvos, ezer lej a költség. Ambarus Feri elvállalja, hogy kitermel a kőbányában öt öl követ. Eszelősen dolgozik a becsületért, a gyermekeiért. Beomlik a bánya. Betemeti a kő. Ott szenteli be a pap a szikla alatt. Fenséges, nagy koporsó. A felesége másnap ásni kezdi a hegyet. Az ezer lejt akarja megadni a doktornak: „Azóta ássa a hegyet. Ásni is fogja, míg az Isten meg nem könyörül rajta.” (Amiképpen Ágnes asszony is fehér lepedőjét mossa az idők végezetéig.)

II. Szerelem-novellák. Szerencsés alkot az a művész, aki a szerelemről éppolyan fergeteges erővel tud írni, mint a halárról, pusztulásról, őrületről!

A katolikus papi rendből kivált és családot alapító Nyirő joggal, okkal nevezi életnek a szerelmet. Ez az írás címe: *Az élet*.

Éltes István, a pásztor fenn él a havasban. Igaz szerelemmel szereti Csóré Dávid lányát, Csóré Julist, aki a faluban lakik: „Eleinte úgy leveleztek egymást, hogy István minden este virágcsokrot kötözött a leány tehene szarvára, s úgy küldte haza, reggel pedig a leány pántlikázta fel az állatot, hogy abból István is értsen. Szegény ember úgy segít magán, ahogy lehet.”

Példa nélküli a szerelemnek ez az egyszerű tárgyi megjelenítése.

Persze nemcsak leveleznek, hanem találkoznak is a havasban. Julis terhes marad. Az idill átcsap drámába, a megesett lány tragédiájába. Gyászba borul a család, az apa először ölni akar, aztán a lány szeretne messze földre elbujdosni.

Két változata van a történetnek. Nyirő itt még enged a lírának, a felemelt fejsze az apa kezében hasznos szerszámmá szelídül. Gyilkos szándékkal megy föl a havasba, de aztán szó nélkül veszi két lába közé a gerendát, és kezdi faragni azt a legénnyel. Éltes Istvánnal. Házat kell építeni, ha már útban a gyerek.

A második változat a *Kopjafák* I-es számú, itt cím nélküli írása.

Álozi, a meddűcsorda pásztora az öreg Csóré Dávid lányát szereti. Koldusszegény, de boldog. Boldog, mert Csóré Józefa az övé. Legalábbis neki ígérték. Felpakolják,

[Nemzet és bagyomány]

a lány ajándékot ad, szőrtarisznyát, selyemostort, és levelet is ír: „Te töllem el-menél, de ha lácc virágot, elhagyott rózsát jusson az eszedbe...” (szinte szó szerint: Petőfi).

Szilajnak hívják a legény kedvenc állatát a csordában. Üsző. Beszélget vele. Csóré Dávid nekik, a fiataloknak szánta. Aztán az apa viszi a hírt a havasba: a lánya, Józefa halálos beteg. A terhesség tüneteit így értelmezi. Álozi átdönt egy fát az erdei úton. Jön is az autó Szereda felől, töri a magyar szót az uraság. Álozi pénzért megemeli a fát, de megszakad. Ő lesz beteg, vért köpik, pünkösdi hajnalán elhajtja a csordát Csíksomlyóra, hátha Szűz Mária meggyógyítja. Kis Jézuskát is farag. Összeesik. Felkötí magát az ostorral a Szilaj nyakára, a csorda hazarohan. Álozi halott. Jézuska feje letörött. Színtiszta expresszionizmus.

III. A *történelem, az erdélyi sors* a Nyirő-életmű fő principia. Nemzetközössége, a székelység életében kívánt írásával beavatkozni, fontos szerepet játszani, olyannyira, hogy majd hogynem csak úgy mellesleg teremtett esztétikumot, emiatt hatványozottabban kell odafigyelni az eseménysorra, a történetre, mint más írónál. Nagy emberi és művészeti bátorság kellett ahoz, hogy odairja a novella fölé címnek: *Erdély*. Egyetlen, amelyet a *Kopjafák* kötetébe is beillesztett, száma ott: XIX.

„A falu határában halott embert találtak” – kezdi. Gyerkó találta a nagy cserefa alatt, amikor kaszálni akart. Áthurcolta a patakon túlra, az már Mátéfalva, ott románok laknak, legyen az ő halottjuk.

– Hátha romány? Vigasztalta magát. – Ott hadd üljön!

Sokat szenvedett a románuktól, mikor bejöttek, de a fajgyűlölet sem segített rajta.

És akkor megkezdődik a lelke tusa. A bűn és bűnhódés drámája. Megbánja tettét, mint Budai Ilona. Az a kivételes Nyirő-novella az *Erdély*, amelyben az események először belül történnek. Töpreng. Hátha gyermeket vannak? Hátha felesége? Visszahozza saját kaszálójára a halottat!

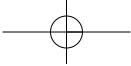
A kegyelet, a végtisztesség megadásának ősi ösztöne mozdul benne. Férfi-Elektra. Juontól, a pakulártól üzen a jegyzőnek, csendőrnak. Kijönnek, de senkinek sem kell egy idegen halott. Végül Gyerkó temeti el, még a feleségét is oda ülteti gyászolni, s a falu minden három papja: katolikus, református, unitárius celebrál. A lélekben robbannak az események. (Kétségtelen, hogy allegória, Erdély allegoriája, és elkerülhetetlen az asszociáció Vajda János *Virrasztók* című versével. „Itt a nagy halott előttünk...”)

A történelem sokszor fiaskót szül. Péchi Simon viharos, kalandos életének következménye a székely zsidó szekta létrejötte a XVII. században. Bözödújfalu népe az új/régi hitre tért.

Hogyne foglalkoztatta volna Nyirőt népének, a székelységnek ez a különös, furcsa históriája? De a *Rapsóné rózsája* mégsem csak a történelem fölidézése, hanem a menekülvő ember lelke tusája. Énokot, a zsidózó gazdát és Esztert, a lányát elűzik a faluból. A szerelmes lány, akárcsak Lótné Sodoma határában, visszanéz, vissza akar tért. A próza balladaritmusba csap át: „Kicsi csürkéimnek enni sem adhattam, fehér báránkámtól, anyám sírhompjától el sem is búcsúztam! Jaj, eresszen vissza!” – könyörög a lány.

Erdőbe érkeznek, tele van virággal, székely istenasszony bűvös virágával: „Bájol és ölj.” Aki csak meglátja, szerelemre gyűl, de halált hozó tűz ez, éget, pusztít: „Hej, szép Erdélyország! Milyen furcsa hely ez?”

Furcsa, nagyon furcsa hely ez. Itt a halál sem szabályos, egészen különleges utakon jár. Sánta Ferenc *Sokan voltunk* novelláját egyik legsziszoltabb, legárnyaltabb írásának

[Nemzet és hagyomány]

tartják az esztéták. Nyirő megírta előtte a témát a *Kopjafák* kötetének XX. darabjában. A történet valós. Japánban is szokás volt. Az öregek jó szántukból átköltöztek az örökkévalóságba, hogy a családnak egy falással több maradjon a minden napiból: „Estére a rokonság összegyűlt az ősi házban, mert vén Szabandi rea szánta magát, hogy el megy az Istenhez.”

Vagyis eltávozik ebből az árnyékvilágból. Nem akar virrasztást, nem akar tort. Meghalni éhesen is lehet. Úgy indokol, ahogyan azt Sánta is megteszi írása címével: „– Sokan vagyunk az utolsó falat kinyérre! – sóhajtotta búsán.”

Leülnek. Esznek. El is búcsúztatják. Üzennek is a rokonok a másvilágra. Bort isznak. Botot, lámpát nyomnak a vén Szabandi kezébe, Burkust, a kutyát is szólítják, kísérje el az öreget. (A Sánta-írásban a kedves unoka a kísérő.)

„Reggel a hóttestinek utánamegyünk – kiáltja megnyugtatónak a veje.”

Az öreg, nagy lelke tusa után, a barlangot választotta. Arany ember lesz holnap reggel. A kénpor befogja. Székelyföldön, Torja község közelében, a Bálványosvárral szemben valóban van egy kénköves barlang.

Másnap reggel: „Ragyogás öntötte el a testét, mintha a halhatatlan lélek égne benne.”

Legnagyobb figurája, visszatérő alakja, Üdő Márton hasonlóan végzi. Ez a *Kopjafák* XVI. darabja. A havasban él, pásztor. Táltos hírében áll. De őt is megcsúfolja a medve, négy ökröt pusztított el a csordából. Ezért a falu elcsapja, helyébe küldi Antit, aki – a fia. Kérik a pásztorok Üdő Márton, tartsa meg a „medvék és kígyók” pogány ünnepét. Ehelyett saját magának rak máglyát Üdő Márton, tűzhallal hal meg. Az unokái miatt tette, hogy azoknak jusson kenyér:

„– Ökeme értük tette – mutatott fel a máglyára a fiú. [...] Már ez így van. Egyik kinyér megöli a másik kinyeret; egy élet megöli a másik életet...”

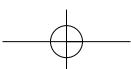
IV. Először bizonyára a mesékben, aztán az írott irodalomban tudott többet a paraszt, mint az úr. Furfanggal, turpisággal túljárni a hatalmasok eszén – hatalmas elvezet még akkor is, ha a szolga balga. Akkor hogye lenne isteni a játék, ha székelyek adnak leckét a nadrágosnak? A székelyek, akik „Isten jobbjának árnyékai, kiknek értelme röptében találkozik, mint a fecske” (*Jézusfaragó ember*).

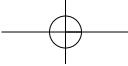
Csak egy novella a sok közül: a *Favásár*: A tekéntetes úr (ez mindig Nyirő!) fát akar vásárolni az udvarhelyi piacon. Hatalmas tudománnyal, furfanggal igyekszik túljárni a székely atyafi eszén, közben az tréfálja meg őt. Mókázva mutat fityszit az uraságnak. Még hivatali ügyeit is elintézi, eközben oda állítja a tehenek elé, s az ott bokázik órák hosszat a fagyban. A fát is az úrral rakkatja le.

V. Végül a monológok. A *Tedd le a nevedet*, *Gidró Péter* – mondjuk úgy – az ükapja írása. Legalábbis annak nevezi. Stílusgyakorlat. A Pázmáneumban doktorált poeta doctus írása. Kiváló lehetőség összehasonlítandó írótársával és barátjával, Tamási Áronnal, aki vel, hibásan, többen összemosták, akitől szembeállították – Nyirő hátrányára:

„Enlaka felett a kővé változott, felkantározott Firtos-lováról mondják, hogy megjeleníti a székelység sorsát. Szép békés üdönkre fehér mohaszőre arannyas; zord üdönkre fekete, felhők közt nyugtalankodó.”

Így Nyirő.

[Nemzet és hagyomány]

„Énlaka felett, a Firtos lova hátán, lehajtott fejjel elaludt a gondviselés” – írja Tamási Áron a *Tüzet vegyenek!* novellájának kezdősoraival.

Milyen tökéletes mind a kettő! Szó sincs átvételeiről, Nyirő bonyolít, zsúfolja a képeket, bátran nyúl a nyelvjáráshoz. Tamási letisztultan, egyszerűbben, cizelláltan mondja el ugyanazt.

Milyen is hát a Nyirő-novella?

A feszes íjat, amelyről Örkény beszél, hatalmas erővel, nagy lendülettel húzta meg, s ezzel a lendülettel volt emberi bátorsága elszakadni a magyar novellaírás hagyományaitól. Nyelvi és tartalmi robbantásai Szabó Dezsőt juttatják eszünkbe. minden írásával Déva várát épít, ezért van annyi emberáldozat, annyi őrült, annyi elbukó hős. Földrajzilag leszűkítí a teret, a Székelyföld, annak is a Hargita nyugati és keleti oldala, de lélekben, vertikálisan kitágítja. Mélyről, a fájdalom, a kín mélyrétegeiből robbannak a felszíne az érzelmek, sokszor az indulatok, s ezt csak a balladák nyelvén lehetett megírni. Hősei kavargó örvényekbe zuhannak, rendszerint elpusztulnak, de ebben a pusztulásban is megőrzik a pompeji katona méltóságát. Por és hamu lett a csodálatos országból, de a becsület, a tisztelesség megmaradt. Azt őrizik Nyirő szerint a székelyek a Hargita ősrengetegében, a fenyves erdők kék homályában, a havasi kaszálók virágűtengerében.

HEGEDŰS IMRE JÁNOS (1941) Székelyhídegkúton született irodalomtörténész. 1984-ben Ausztriába emigrált. Munkatársa volt a *Bécsi Naplónak*, tudósítója a Szabad Európa Rádiónak. Utóbbi kötete: *Az író fénye* (2012).

